

ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר

חרוצים בהר, שתולים ברמה 100 שנים לקיבוץ רמת רחל

קיבוץ רמת רחל

הספרייה הציונית

תוכן העניינים

7	פתיחה
13	פרק א: הערה גאוגרפית
19	פרק ב: גדוד העבודה
35	פרק ג: גדוד העבודה פלוגת ירושלים
66	פרק ד: רמת רחל – שנים ראשונות בצל עימות וכאב
90	פרק ה: מאורעות תרפ"ט
100	פרק ו: עשור של שיקום והתפתחות (1930-1939)
168	פרק ז: כיבוש ים המלח
185	פרק ח: מבט ספרותי – שנות ה־30
192	פרק ט: ממלחמה למלחמה – שנות ה־40 ברמת רחל
231	פרק י: מלחמה, חורבן, זיכרון (1948)
258	פרק יא: גלות, פילוג, ניצני שיקום (1948-1951)
282	פרק יב: על קו הפסקת האש בדרום ירושלים (שנות ה־50 וה־60)
340	פרק יג: נח"ל לרמת רחל
349	פרק יד: מלחמת ששת הימים
354	פרק טו: ממלחמת ששת הימים עד למשבר התנועה הקיבוצית (שנות ה־70 וה־80)
386	פרק טז: לנוכח עיר מתפשטת ותנועה קיבוצית מתחדשת (1990 ואילך)
410	כמה הערות מסכמות
431	רשימה ביבליוגרפית
437	רשימת התמונות
439	מפתח שמות, אישים ומקומות

פתיחה

נושקת לגבולה הדרומי של ירושלים וכמו צופה לנוכח "שדמות בית לחם"¹, אחוזה רמת רחל, המתקרבת לשנתה המאה, בסימני עברה. ככלל פינה מפינותיה של הארץ הזאת, השינויים שחלו – כבירים. כאן משלו אז הטרשים. מתרפקים על זיכרונותיהם בהר סחוף-הרוחות, העניקו ילדי רמת רחל שמלפני מלחמת העצמאות לסיפורם את הכותרת "הר טרשים קירח" (שלוותה גם בביטויים "ההר הקירח", "ההר הטרשי")². כמאפיין נופי, הטרשים נעלמו ואינם; התפאורה היטשטשה, העבר נותר. בדרכו המיוחדת, בקרנות הזווית שאלהן פנה לסגת, העבר ברמת רחל חי ונושם. קו 7 – יש שיאמרו המיתולוגי – עדיין מוביל לרמת רחל, אם כי המבקש את הכניסה לקיבוץ ירד בתחנה שלפני הסופית; הסופית ממוקמת סמוך לבית המלון, שבו ניכרים עדיין קווי המתאר של מה שכונה בשנות ה-30-40 הבית הגדול (בעגה המקומית "ביתגדול"). בדרכים המשופרות המובילות למשק נקבעו שני שמות רחובות: "גדוד העבודה" ו"לייב יפה". קשה למצוא דוגמה כה מרשימה להנצחה התלויה במקום; הן הדרך לרמת רחל הייתה דרכו של גדוד העבודה. כביכול, הזמן – שנות ה-20 שבהן חרט הגדוד את רישומו בדפי ההיסטוריה הציונית, התגלגל במקום, בשם הרחוב. לייב יפה הוא שמו של רחוב ראשי בתלפיות (חלקו הראשון – רחוב "ביתר"). אחרי מלחמת העצמאות נקבע השם לזכרו של המנהיג הציוני, תושב תלפיות וארנונה הסמוכה, שנרצח בפיגוע התופת בבנייני המוסדות הלאומיים³; "אחד מידידינו הנלהבים"⁴, אפיינו עמנואל בר-חיים בספרו על רמת רחל.

- 1 על פי שירו של אבא קונסטנטין שפירא "שדמות בית לחם" משלהי המאה ה-19, המתאר את תחייתה כביכול של רחל בקברה, ומסעה העל-זמני אל נהר הירדן. זאת, במעין תגובה לבכייה המתואר בספר ירמיהו. יש בו סימנים מקדימים לפעילות הציונית, והוא היה אהוב ביותר על המסגרות החינוכיות של התנועה.
- 2 מירה שחם-גולן, ילדות לא נשכחת – סיפור ילדי רמת רחל הבוגרים עד 1948, תל אביב, 2016, עמ' 14. בעקבות "הוי, ארצי מולדתי" של שאול טשרניחובסקי מ-1933, ובהבנה שתוכן השיר, שנועד לסמל את ארץ ישראל כולה, מתאים במיוחד כאן ברמת רחל.
- 3 אריה לייב יפה (1876-1948), משורר, הוגה, מתרגם, פעיל ומנהיג ציוני ידוע. נהרג בהתפוצצות מכונית התופת בבית המוסדות הלאומיים בירושלים ב-11.3.1948. התגורר בתלפיות, הסמוכה לרמת רחל.
- 4 הוא מספר על אירוע מיוחד שהשפיע עליו עמוקות: "אחד מידידינו הנלהבים היה לייב יפה, שהיה מבקר אצלנו לעתים קרובות. פעם נודמן אלינו בשעת אזכרה לוולמן ז"ל [=להלן פרק ה]. הייתה שעה שלפנות ערב, האזכרה הייתה בחוץ על הגבעה, ולייב יפה, בעל הנפש הפיוטית, התרשם מאוד, והמעמד הזה נתן לו גם השראה לפעולת ההסברה שלו בחוץ לארץ" (עמנואל בר-חיים, בדרך אל רמת

מתאר השטח של רמת רחל של היום משקף את אופייה הקיבוצי. המשוטט בשביליה נחשף למרקם היישובי-אדריכלי האופייני לקיבוצים באשר הם. נוכחותו הישירה של העבר נחשפת בכמה לוחות זיכרון ואנדרטאות, אך יש לה גם פן סמוי, כמו נכתב העבר בדיו נעלמה, בכתב סתרים; כדי לפענח, יש לקרוא בין השיטין. הפענוח מחייב תובנה עקרונית; רמת רחל הישנה, זו שלפני מלחמת העצמאות, לא שכנה במקומה הנוכחי, אלא באזור בית המלון. מיקומה החדש היה אז בגדר "מחוץ לגדר". נמצאו בו "בית בויקו" ו"ארמון ילדים", שזוהו רבות להלן, מבנים חשובים בפני עצמם, אך לא היה זה אז שטח הקיבוץ. את מבקש העבר בקיבוץ של היום, תפנה אפוא ההיסטוריה כמה מאות מטרים דרומה. בעקיפין, היש מעיד על האין; הקיים מלמד על הנעדר. כביכול, רומז הקיבוץ של ההווה שנדד צפונה, לרמת רחל שנעלמה, לחורבן הגדול של מאורעות תרפ"ט ומלחמת העצמאות.

השאלה: היכן יהא העבר אצור אם לא בארכיון העשיר והפעיל של הקיבוץ היא רטורית; הוא שם, נקודה. אבל, ויש אבל... הקיבוץ ידע אירועי חורבן, שריפה. תרפ"ט ותש"ח אינם שמות שנים גרידא; הן שם קוד, מטונימיה, לחורבן; גם הארכיון התפלה בלהבות. למרבה המזל הוא חודש, נבנה מהתחלה, אבל... משהו נותר שם בין אודי האש, משהו חסר בארכיון, נמחק⁵ הוא שונה מארכיונים אחרים שלא נחשפו לפורענות שכזו. גם בו היש מעיד על האין. במשך כשנתיים ניסינו להתחקות על עקבות עברה של רמת רחל, עבר בן כמאה שנים. שוטטנו בשבילים שהוזכרו לעיל, שבילים ממשיים ומטפוריים. חקרנו את היש; ניסינו להבין מה אומר האין. פריים של מאמצים אלה נוסחו וגובשו בדברים שיוצגו להלן.

הכתיבה נישאת על כנפי הזיכרונות, אך המחקר מחייב מתודה, וזו שעמדה לנגד עינינו היא כתיבת היסטוריה מקומית.⁶ דהיינו, כתיבה הנשענת על ההנחה כי במקום צמח סיפור, והמקום מוצא את הדרך לספרו. ברם, זהו אינו סיפור תלוש, פיסת פולקלור; ההתמקדות במקום אינה נטולת הקשר. אלומת האור המחקרית מגששת אחר סודותיו, מאירה את מחשכיו, מאפשרת להבינו ולו במעט. אלומת אור זו מוטלת בהקפדה מרבית על מקום ועל זיקה, זיקה להקשר היסטורי החורג מהמיקום במובנו המצומצם. המחקר בהיסטוריה מקומית אינו יכול להסתפק במקום; משול הוא כמטוטלת המתנדנדת הלך ושוב בין המקום לבין המעגלים הסובבים אותו. בפשטות, רמת רחל הנחקרת מוצגת בהתייחסות לקורות היישוב, הציונות והמדינה, לקורות

רחל, ירושלים, תשל"ב, עמ' 128). יפה, הידיד הנלהב, נהג לבקר מפקידה לפקידה ברמת רחל הצעירה. על ביקורו עם הסופר שלום אש ב-28.4.1927: לייב יפה, **כתבים, איגרות ויומנים**, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 138. ביומנו של לייב יפה מתוארות כמה פגישות מעניינות עם יהודה קופלוביץ (להלן).

5 בהקדמה לקובץ שהוקדש לגדוד העבודה: "לדאבונו הרב מצומצמות מאוד אפשרויותינו דווקא בחומר ההיסטורי, כי הארכיון הגדול של הגדוד, שהכיל עשרות תיקים מסודרים ופרוטוקולים עלה באש, בעת חורבן רמת רחל [=מאורעות תרפ"ט]. רק שרידים עלובים הצלחנו ללקט, והם שימשו יסוד לכמה רשימות בקובץ. רוב הדברים נכתבו לפי הזיכרון" (**גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור – קובץ**, יוצא לאור ע"י חברי גדוד העבודה בקיבוץ המאוחד, תל אביב, תרצ"ב, עמ' 4).

6 היסטוריה מקומית (local history) מטפלת בחקר הזווית המקומית של ההיסטוריה, בזיקה ברורה להיבטים חברתיים ותרבותיים המתבטאים במקום ומשקפים את ייחודו. גם אם היא נזקקת לממד ההשוואתי, יש בה היבט עצמאי, והיא אינה בגדר בחינת ההיסטוריה הלאומית המומחשת לגבי פריט גאוגרפי אחד. היא משקפת תיעוד, זיכרונות ועדויות בעל-פה הקשורים בלעדית במקום.

גדוד העבודה, הקיבוץ המאוחד, להתפתחות ירושלים, למפעלי ים המלח, להכשרת קלוסובה (להלן), לקיבוץ עין כרמל ועוד ועוד. כתיבת היסטוריה שכזו מחייבת קישור אמיתי בין המקומי לכללי, קשר שאיננו מצטמצם רק לרקע, למסופר, וודאי שאין הוא בחזקת תפאורה לו. וחשוב כי ייאמר: בצד הניסיון להבין היסטורית, השתדלנו להשמיע קול. חיבורנו המשופע בציטוטים מכון להביא את קולם של אנשים, אלה שחיו ויצרו, אלה, ויסולח לנו על הקלישאה, שבדם לבם הביאו את רמת רחל לזמן הווה. קולם מובא בצד קולם של חוקריהם והמתעניינים בהם. ואין לנו אלא לקוות שהניסיון להביא את המחקר הטהור ואת הקול האישי למזיגה אחת – לא כשל. ובכתיבה מסוג זה חשוב גם להצביע ביושר על סכנה נוספת. להתמקדות יתר במקום צפונים סיכונים, כתיבת היסטוריה שכזו עלולה להיכנס לסבך חברתי ואישי; החוקר נשאב אל המקום; המקום מוכר לו יותר מדי טוב; הוא נוקט עמדה לאו דווקא מחקרית. גם אם לא לכך היו מועדות פנינו, חווינו תחושה זאת; יתרה מזו, איננו מהססים לומר כי הסיפור נכתב מתוך אמפתיה אישית; אכן, יש הרואים בסיטואציה שכזו הכרוכה בהתקשרות למקום, והאופיינית לכתיבת היסטוריה מקומית, אבן-נגף בדרך לאובייקטיביות הנדרשת מן החוקר. ובנימה בנאלית, כל שנוכל להשיב הוא שמבלי להתעלם מן האמפתיה, השתדלנו לעמוד בדרישות המחקריות המקובלות.

כפי שרמזנו, איננו הראשונים לעסוק בזוויות השונות של סיפורה של רמת רחל, וזה עלה על הכתב בהקשרים רבים ומגוונים. העבר הקיבוצי מתועד באין-ספור חיבורים שונים, ספרי זיכרון ויומנים, תיעוד ארכיונאי, מאמרים עיתונאיים ופובליציסטיקה, ביטאוני הקיבוץ ("יומן" ו"קול ברמה")⁷, ביטאוני הקיבוץ המאוחד ("מבפנים" ו"צרור מכתבים"), דברי ספרות ומחקר, שנכתבו על רמת רחל וסוגיות הקשורות בה במשך עשרות שנים. נתייחס כאן לכמה מקורות חשובים.

כמקור חשוב ביותר לליבון קורותיה של רמת רחל בעשוריה הראשונים נתפס "בדרך אל רמת רחל" (תשל"ב), ספרו של עמנואל בר-חיים, חבר מדור המייסדים, שהטביע את חותמו על החיים בקיבוץ. חיבורו כולל את יומנו משנים מסוימות, זיכרונותיו, ותובנות על אירועים בחיי רמת רחל (עד לפסח תש"ט 1949).⁸ הנכתב, המשקף סיכום של שנות דור, במודעות לחשיבות המעשה ולערכו הלאומי, בולט בסוגו בקרב יוצאי העלייה השלישית.⁹ הוא נוגע

7 בפתיחת הגיליון ה-500 של ביטאון קיבוץ רמת רחל יומן נכתב: "[...] במשך השנים הופכים היומנים לנכס בר קיימא האוצר בתוכו את העבר שלנו על האורות והצללים שבו [...]" (יומן, 27.6.1947).

8 כך כתב היסטוריון ידוע של תנועת העבודה: "[...] קטעים אלה [=היומן של עמנואל בר-חיים] הם מקור חשוב לתולדות רמת רחל וגם לתולדות ציבור הפועלים בירושלים [...]" (יהודה סלוצקי, "דרך הגדוד" והקיבוץ, דבר, 29.9.1972). ומחרה מחזיק אחריו: "[...] ספרו [=של בר-חיים] משמש מקור מרכזי להכרת החיים ברמת רחל בתקופת המנדט" (יהושע בן אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט, א, ירושלים, תשע"ב, עמ' 90; הערה 343).

9 אשר לתודעתם ההיסטורית: "רבים מקרב ראשי העלייה השנייה מהזרם הסוציאליסטי ומבין חלוצי גדוד העבודה ניחנו בתודעה היסטורית שורשית ובמודעות עמוקה לחלקם במהפכת התחייה הצינית. הם תיעדו את עשייתם ביומנים פרטיים, במאמרי התפלמסות בעיתונות התקופה ולימים בספרי זיכרונות אישיים וקולקטיביים [...]" (גיר מן, "השפעת גדוד העבודה על ההתיישבות העברית בארץ ישראל", בשבילי העבר: פרקים בתולדות קרן קיימת לישראל ובתולדות ההתיישבות היהודית בגליל

גם בהיבטים האישיים, ולענייננו חשובה במיוחד מודעותו של המחבר לחלקו שלו במפעל ולצד האוונגרדי שהיה טבוע באישיותו (ב-21.1.1932 כתב: "[...] ונזכר אני באוהל הבודד על הגבעה [=ברמת רחל בימיה הראשונים] ובשממה מסביב, ואני, יחידי בכל המדבר הזה. כמה זמן עבר מאז? לפעמים נדמה לי יובלות, ולפעמים נדמה לי – אך אתמול שלשון היה הדבר. מי יתנני שוב כובש מדבר וישימון, ואפילו יושב יחידי באוהל, בראש גבעה נישאה!"¹⁰). ויש להצר על כך כי הרצף בספרו נקטע, זיכרונות חסרים, פעמים בעטיים של קשיים טכניים ("בגלל פרוטות אחדות שחסרו לי לקנות מחברת לא יכולתי להמשיך את הרישום ביומן במשך שלושה שבועות"¹¹), ופעמים בגלל סיבות אחרות.

דווקא בגלל מעמדו של הספר הזה, עמדותיו המוצקות של המחבר ואיתנות מעמדו בקיבוץ, טוב היה לו היו בנמצא יומנים נוספים מאותו סוג שמשקפים נקודות מוצא אחרות, ולא זה המצב.¹² לא נותר אפוא אלא להסתפק בקטעי תיעוד וזיכרונות בהיקפים אחרים, ואלה רבים מאוד. גם ברמת רחל הופיעו "ספרי יובל" מהסוג הנפוץ ביישובים ובקיבוצים, המהווים מקור לא אכזב לבחינת התודעה הפנימית והמודעות העצמית היישובית, כמו גם לאירועים ספציפיים בקורותיו. בהקשר זה יוזכר "שורשים ברמה" לדגל שנת ה-70 לקיבוץ (1996), המביא זיכרונות של חברים רבים לדורותיהם, ושופך אור על תרומתם כמו גם על דרך תפיסתם את עברם.¹³ מקור מיוחד הוא ספרה של מירה שחם-גולן, "ילדות לא נשכחת – זיכרונות ילדי רמת רחל המבוגרים עד 1948", שהופיע במלאות לקיבוץ 90 (2016). כמתבקש משמו, הוא כולל זיכרונות של מי שהיו ילדים ונערים ברמת רחל בתקופתה הסוערת עד למלחמת העצמאות וראשית שנות ה-50. זווית הראייה המיוחדת של נערים שבגרו (והזדקנו!) מלמדת על פינות בחיי הקיבוץ, שבזיכרונות הבוגרים נדחקות לא אחת לשוליים, ולעתים אף מטואטאות אל מתחת לשטיח.¹⁴

התחתון [עורכת: אופירה גראויס קובלסקי], רמת גן, 2016, עמ' 92. הוא כורך את גדוד העבודה בהקשר זה דווקא עם גיבורי העלייה השנייה. לעומת זאת, אנשי העלייה השלישית הפשוטים היו שונים: "העלייה השלישית, זו שלאחר מלחמת העולם הראשונה, לא זכתה להילה של אגדה כזאת שנתקמה מסביב לאנשי העלייה השנייה. מעטים דברי הזיכרונות המוקדשים לה, ורובם דנים בתולדותיהם של מוסדות ולא ברשמי של הפרט, של ה'חלוץ' הבודד שעלה עם הזרם [...]" (יעקב צור, "לצאת ספרו של עמנואל בר-חיים", עמנואל בר-חיים, בדרך אל רמת רחל, ירושלים, תשל"ב, עמ' 11).

10 עמנואל בר-חיים, בדרך אל רמת רחל, ירושלים, תשל"ב, עמ' 243.

11 שם, עמ' 196.

12 הופיעו, בקני מידה קטנים הרבה יותר, זיכרונותיהם של הרצל מורין, שרה כרמי, משה כץ ועוד. יצוין גם ספר הזיכרון לדניאל לוי, שעבר לעין כרמל. כולם חשובים מאוד לענייננו ויצוינו במפורט בהמשך. 13 "[...] הספר [=שורשים ברמה] משקף את תולדות המשק בימי בנייה ויצירה, בימים הקשים של מאבק אידיאולוגי בפנים, ועמידת מגן מול אויבים מבחוץ והיום, בימים של פריחה ותקווה לעתיד. הדברים מובאים בלשונם של חברי הקבוצה ויוצרים תעודה נאמנה לרוחם ולמבטם האישי על רמת רחל" (יעקב גרוס, "דבר העורך", שורשים ברמה – רמת רחל תרפ"ו-תשנ"ו 1926-1996, רמת רחל, 1996, עמ' 4).

14 ואם בזיכרונות ילדות עסקינו, יש טעם להוסיף מקורות נוספים. למשל, הם נוכחים ברוב עוצמה בסדרה מרשימה ביותר של כ-50 ראיונות מצולמים שערך חגי יואל עם דמויות שגדלו ברמת רחל.